

Олена Деревська

аспірантка

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

(Київ, Україна)

olena.derevska@naoma.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-7057-6051

Olena Derevska

PhD student

National Academy of Fine Arts and Architecture

(Kyiv, Ukraine)

olena.derevska@naoma.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-7057-6051

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАВЮР НИКОДИМА ЗУБРИЦЬКОГО ТА ПОШУК ЙОГО СЮЖЕТІВ У ТВОРАХ ІЗ КОЛЕКЦІЙ КИЇВСЬКИХ МУЗЕЇВ

STUDYING THE IMAGES BY NYKODYM ZUBRYTSKYI AND SEARCHING FOR HIS PLOTS IN WORKS FROM THE COLLECTIONS OF KYIV MUSEUMS

Анотація

У статті розглядається діяльність Никодима Зубрицького, непересічної постаті в українському мистецтві, визначного гравера кін. XVII – поч. XVIII ст., що працював у Львові, Крехові, Уневі, Почаєві, Києві та Чернігові, його внесок у впровадженні нової іконографії, нових образів і сюжетів, розвитку жанрової різноманітності. У дослідженні наведені приклади повторення сюжетів Н. Зубрицького у творах з колекцій київських музеїв. Основна частина дослідження присвячена розгляду фрагменту «Благовіщення» з опліччя фелона XVIII ст. із НМДМУ, вишитого золотними, срібними та шовковими нитками по оксамиту, з мальованими обличчями. Проаналізовано розвиток сюжету Благовіщення в європейському і українському мистецтві, здійснено пошук аналогів, запропоновано в якості ймовірного прототипу для вишивки гравюра Н. Зубрицького, що найбільше відповідає композиції на опліччі фелона. Зроблено висновок про необхідність уважного вивчення експонатів у музейних колекціях і пошуку прототипів їх сюжетів, з огляду на часте використання гравюр Н. Зубрицького за зразок.

Ключові слова: Никодим Зубрицький, українське мистецтво, гравюра, образ, сюжет, композиція.

Abstract

Nykodym Zubrytskyi, a prominent engraver (end of the 17th – beginning of the 18th c.), who worked in Lviv, Krekhiv, Univ, Pochaiv, Kyiv and Chernihiv, is a unique figure in Ukrainian art, so significant is his contribution to the introduction of new iconography, new images and plots, and the development of genre diversity. The research gives examples of further copying of the plots created by N. Zubrytskyi in the works from the collections of Kyiv museums. The main part of the research is dedicated to the analysis of the 'Annunciation' fragment from the face of a phelonion of the 18th c. from NMDMU, embroidered with gold, silver and silk threads

on velvet, with painted faces. The development of the Annunciation plot in European and Ukrainian art was analyzed, a search for analogs was made, and N. Zubrytskyi's woodcut that most closely corresponds to the composition on the phelonion, was proposed as a probable prototype for the embroidery. A conclusion was made about the need to carefully study the exhibits in museum collections and search for prototypes of their plots, taking into account the frequent use of woodcuts and/or engravings by N. Zubrytskyi for the sample.

Keywords: *Nykodym Zubrytskyi, Ukrainian art, woodcut, copper-plate engraving, image, plot, composition.*

Никодим Зубрицький, гравер кін. XVII – поч. XVIII ст. є видатною фігурою в українському мистецтві. Н. Зубрицький творив у найважливіших для української культури осередках – Львові (а також ближніх до нього монастирях – Крехівському та Унівському), Почаєві, Києві, Чернігові. Окрім сакральних тем, він гравіював побутові композиції, ландшафти, архітектуру, анімалістичні сюжети. Митець створив велику кількість алегоричних образів за сюжетами Біблії, міфології, філософії і літератури – цикл гравюр до виданого у 1712 р. твору «Ифіка іерополітика, или Філософія нравоучителная» (Ифіка, 1712). Никодим Зубрицький ілюстрував найпопулярніші церковні книги і аркушеві гравюри-листки, використовував європейські зразки, творчо їх переосмислюючи та створюючи свої яскраві сюжети. Його твори в свою чергу стали зразками, які повторювали і якими надихалися українські та зарубіжні художники. Популярність створених Н. Зубрицьким образів в народному мистецтві зауважував, зокрема, Костянтин Широцький (1914, с. 47–49, 66–67, 85–86).

Одним із найбільш повторюваних у Никодима Зубрицького є сюжет його мідьориту 1704 р. «Оборона монастиря в Почаєві»; екземпляр цієї роботи, надрукований вже у XIX ст., зберігається у Національній бібліотеці у Варшаві (Зубрицький, 1704). Як вказує Петро Ричков, вітчизняна мистецтвознавча література часто наводить тезу

Дмитра Ровинського про те, що спочатку начебто існував ранній малюнок авторства іконописця Анатолія, а Н. Зубрицький через чверть століття перевів наявне зображення у гравюру. Проте ця версія є помилковою, що доведено історіографом Почаївської лаври о. Андрієм Хойнацьким ще в кінці XIX ст. (Ричков & Луц, 2000, с. 30). Саме авторську композицію Н. Зубрицького відтворювали численні наслідувачі. Прикладом такого відтворення у київських музеях є картина «Облога Почаївської лаври», кін. XVIII – поч. XIX ст., створена на Волині. Картина знаходилася в Державному музеї українського образотворчого мистецтва і була передана у Лаврський заповідник у 1940-х рр., де і зберігається нині в колекції за інв. № КПЛ-Ж-2288 (Адамович та ін., 2000, с. 5, 11, 25, іл. 22).

Никодим Зубрицький створив серію гравюр для монастиря св. Катерини на Синаї. Зокрема, це дереворіз «Вид на гору Синай» 1688 р. Вважається, що цю гравюру виконано на основі твору італійця Джованні Баттиста Фонтана 1569 р. (Deluga, 1997, с. 383). Подібний сюжет в ті ж роки присутній у Ель Греко. Дослідники достеменно не знають, хто зі згаданих авторів використав цей сюжет першим; можливо, і Дж. Б. Фонтана, і Ель Греко користувалися якимось іншим прототипом (Vassilaki & Cormack, 2011, р. 236). У 1693–1694 рр. Н. Зубрицький створив модифікацію своєї гравюри 1688 р. Пізніший варіант відрізняється від більш раннього: оригінальні деталі,

введені гравером у цю роботу (нумерація об'єктів, легенда гравюри тощо), утворюють одночасно і пейзаж, і план місцевості. Ця робота Зубрицького часто копіювалася іншими майстрами, зокрема за кордоном. Зокрема, Оксана Юрчишин-Сміт опублікувала в 2022 р. дереворіз (у Юрчишин-Сміт вжито термін «дереворит» – О. Д.) із Національного музею Данії в Копенгагені (Yurchyshyn-Smith, 2022, с. 26–28). Гравюру Н. Зубрицького з пейзажем Синайської гори копіювали також в Україні. Так, існує ікона «Вид Синайської гори» II пол. XVIII ст. із Національного художнього музею України (інв. № И-352). Ікона, ймовірно, походить із Грецького монастиря св. Катерини на Подолі (є позначка в інвентарній картці, проте без документальних підтверджень), який було закрито в 1920 р., саму церкву св. Катерини знесено в 1929 р. До НХМУ ікону передали вже з Київського музею російського мистецтва в 1967 р. Про неї згадано в публікаціях І. Пархоменко, Л. Міляєвої та В. Делюги (Пархоменко, 1997, с. 180–181; Міляєва, 1999, с. 75–76; Deluga, 2008, pp. 31, 118, 144, ill. A41).

Ще одна гравюра Никодима Зубрицького – «Св. Катерина із житієм» 1698/1699 pp. Дорі Папастратос у своїй книзі відзначає, що їй невідомі прототи́пи цього твору (Papastratos, 1990, vol. 2, 369–370, ill. 402). Отже, ймовірно, це цілком оригінальна робота Н. Зубрицького. Це графічне житійне зображення св. Катерини також наслідували. Ікона «Св. Катерина» 1775 р. із НХМУ (інв. № И-52) надійшла до музею в 1923 р. (якраз у цей рік приміщення монастиря св. Катерини на Подолі стали використовувати для промислової виставки). В музейній картці є позначка про те, що твір у 1938 р. передано до Лаврського заповідника, проте цього, очевидно, не відбулося. Ікона повторює в загальних рисах композиції і в деталях клейм гравюру Зубрицького. Її опу-

бліковано В. Делюгою (Deluga, 2008, pp. 118, 150, ill. A50).

Популярним сюжетом в образотворчому мистецтві є образ «Ангела-хранителя». В Старому Заповіті образ ангела, що супроводжує і оберігає людей, зустрічається в кількох місцях: історія Лота у книзі Буття (Бут. 18, 19), в книзі Вихід (Вих. 32:34), історія Товії (Тов. 5:4–23), в книзі Йова (Йов 33:23–26), Псалтирі (Пс. 33(34):8), (Пс. 34(35):5–6), книзі пророка Даниїла (Дан. 10:5–21). У Новому Заповіті це Євангеліє від Матвія (Мт. 18:10) та Об'явлення (Об'явл. 2, 3) (Огієнко, 1988, 25–27, 119, 654, 688–689, 1109, 1211, 1502–1504; Товит, б. д.). Як приклад, у гравюрі Ієроніма Вірікса, виконаній не пізніше 1619 р., наведена цитата латиною з Розділу 18 Євангелія від Матвія: «*Angeli eorum semper vident faciem Patris mei, qui in caelis est*» (перекладається як: «Їхні Анголи повсякчасно бачать у небі обличчя Мого Отця, що на небі» – О. Д.). Ангел-хранитель захищає дитину від диявола із вилами (ліворуч) та смерті в образі скелета, що виглядає з вуст пекла та цілиться в дитину стрілою (праворуч). Ангел вказує на святу Трійцю – Бога-Отця, Христа та св. Духа в образі голуба, що коронують Богородицю вінцем на небесах (Wierix, n. d.). Олександр Тарасевич у II пол. XVII ст. створив аналогічну за композицією гравюру «Ангел-хранитель» (Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, 2020), де немає лише кількох деталей, присутніх у гравюрі І. Вірікса: Богородиці та її коронування, образу смерті у вустах пекла; натомість доданий пейзаж із горою, містом та деревами на тлі. Никодим Зубрицький у своїх варіаціях сюжету – ілюстрації «Ангел-хранитель» з Молитвословця, виданого у 1691 р. в Уневі (**рис. 1**), а також гравюрі «Ангел-хранитель» із львівських Акафістів 1699 р. (Акафісти, б. д.) – практично повністю позбавляє композицію деталей, що зображують смертельні загро-

Рис. 1. Никодим Зубрицький. Ангел-хранитель. Молитвословець. 1691 р. Бібліотека Університету Уппсали, Швеція. Фото надане бібліотекою Університету Уппсали

зи: немає вуст пекла зі смертю, немає диявола (на ілюстрації з Молитословця) або від нього залишене лише обличчя із не надто страшним виразом (на ілюстрації з Акафістів), центральними постатями композиції є ангел, що лагідно обіймає дитину і вказує їй на небо, з якого йде сонячне сяйво, що уособлює Христа. На іконі «Ангел-хранитель зі св. Антонієм та св. Феодосієм Печерськими», створений у I пол. XIX ст. на Київщині і переданий до Лаврського заповідника у 1948 р. (інв. № КПЛ-Ж-1637) із Державного музею українського образотворчого мистецтва (Адамович та ін., 2000, с. 16, 26–27, іл. 28), зображений саме подібний до іконографії Н. Зубрицького варіант сюжету з «Ангелом-хранителем». Тут він лише доповнений печерськими святими.

Тема пошуку прототипів для музейних творів мистецтва є вкрай широкою і вимагає розуміння розвитку іконографії того чи іншого сюжету. У колекції Національного музею декоративного

мистецтва України знаходиться дуже цікавий експонат, який ще потребує досліджень науковців. Це вишите золотими, срібними та шовковими нитками оксамитове опліччя фелона XVIII ст. (Опліччя фелона, б. д., інв. № В-2006, НМДМУ) із сюжетами «Вознесіння», «Преображення», «Благовіщення». Обличчя є мальованими. Нас зацікавив фрагмент із сюжетом Благовіщення (рис. 2), характерною деталлю якого є балдахін у формі гостроверхого намету над Дівою Марією. З метою пошуку джерел композиції на опліччі фелона ми проаналізували іконографію Благовіщення.

Рис. 2. Фрагмент опліччя фелона з сюжетом «Благовіщення». XVIII ст. Оксамит, золотні, срібні та шовкові нитки; вишивка, обличчя мальовані. Національний музей декоративного мистецтва України, Київ. Інв. № В-2006 НМДМУ. Фото надане НМДМУ

Іконографічна схема сюжету Благовіщення склалася десь до V ст. (наприклад, зображення з Санта-Марія Маджоре) і не змінювалася суттєво у візантійському мистецтві, як ми це бачимо на мозаїці та фресці XI ст. із Софійського собору (Благовіщення – Санта-Марія

Маджоре, б. д.; Благовіщення – Софія Київська, б. д.; Музей Золоті Ворота, 2023). Ангел представлений із великими крилами, часто з палицею в руці, Богоматір – із веретеном і пряжею. Розділи X–XI апокрифічного Протоєвангелія Якова (інша назва – Євангеліє Якова) свідчать, що Богородиця серед інших непорочних ізраїльських дів була обрана для виготовлення пряжі для нової завіси Храму. За жеребом їй випав пурпур. За цією роботою Діву Марію застав архангел Гавриїл із Доброю Звісткою про народження Спасителя (Протоєвангеліє Якова, б. д.). Тому в іконографії сюжету за спиною Богородиці може бути споруда чи арка із частково відкритою завісою, що символізує Храм, а в руках Діва Марія тримає пряжу.

Дуже зрідка в сцені Благовіщення фігурують апокрифічні служниці: така третя постать за спиною Діви Марії присутня ліворуч на фресці XII ст. із Сен-Мартен-де-Пюї, Франція (Ducre, 2018, р. 90, ill. 4). На фресці Джотто ді Бондоне поч. XIV ст. зображені ангел, Діва Марія, завіса, світло, яке сходить на Марію (Giotto di Bondone – Annunciation, n. d.).

В українській іконі XVI ст. іконографія схожа. Діва Марія може сидіти чи стояти (як на більш ранніх зображеннях, наприклад, вищезгаданих із Софії Київської). Завіса та прядиво можуть узагалі бути відсутні, центральними елементами є постаті ангела та Діви Марії, як на іконі Федуска з Самбора (Харківський художній музей, 2024, 5 вересня).

Постать Бога-Отця або Св. Трійця замість символічного зображення небесного світла, що сходить на Діву Марію, присутня вже у мініатюрах до грецьких рукописів XII ст. На німецькій ксилогравюрі III чв. XV ст. невідомого майстра з Національної галереї у Вашингтоні, США ми бачимо Бога-Отця і Голуба-Святого Духа у потоці світла, що сходить на Марію (The Annunciation,

n. d.). Мартін Шонгаеур, який створив своє Благовіщення, багато разів наслідуване європейськими митцями в різних країнах, використав вже наявний зразок. Замість арки чи споруди тут зображений балдахін (Martin Schongauer – The Annunciation, n. d.).

Альбрехт Дюрер, чия творчість вплинула на наступних митців, створив декілька варіантів Благовіщення. На одному з варіантів А. Дюрера – малюнку 1526 р. «Благовіщення» з Музею Конде в Шантії, Франція (Tatai-Baltă, 2023, р. 358, ill. 222) – ми бачимо балдахін у формі гостроверхого намету. Сучасники і наступники А. Дюрера користувалися тією самою іконографічною схемою, по-своєму її розвиваючи. Гравюра з Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, створена за малюнком Мартена де Воса, була розміщена у виданні Герарда Йоде 1585 р. *Thesaurus Sacrarum Historiarum Veteris et Novi Testamenti...* («Скарбниця Священних Історій Старого та Нового Завітів...»). Тут також є балдахін у формі намету з гострим навершям (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, 2019, 28 травня).

Українські майстри ранньомодерного часу використовували у сюжеті Благовіщення елементи класичної іконографії, але також поступово вводили більш сучасні елементи, як на гравюрах Іллі (Юрчишин-Сміт, 2021, с. 33, 71, 116, 324, іл. 71, 489). Гравюри Олександра Тарасевича з виданої у Вільнюсі книги *Rosarium et Officium Beatae Mariae Virginis...* («Розарій і Служба Пресвятої Діви Марії...») 1678–1679 рр. демонструють нам повноцінну барокову композицію сюжету Благовіщення (*Rosary and Service Dedicated..*, n. d.). Балдахіна у формі намету з гострим навершям тут, утім, немає. Але він з'являється у гравюрі Никодима Зубрицького 1691 р. (рис. 3) та пізнішій іконі Йова Кондзелевича, створеній для Богородчанського іко-

ностасу в 1698–1705 рр. (Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, 2024, 25 березня). Ймовірно про тоти́пом був ще один варіант гравюри за зразком уже згадуваного Мартена де Воса, створений Яном Коллартом (II) і надрукований у Біблії Віссхера (Піскагора) 1643 р. (Collaert (II) & de Vos (naar), n. d.). На це вказує схожість балдахіна з гострим навершям, схожість його декору, а також загальна схожість всіх деталей композиції. У Я. Колларта (II) і Й. Кондзелевича Діва Марія стоїть на колінах, тоді як у Н. Зубрицького вона зображена на повний зріст.

Отже, якщо повернутися до зображення Благовіщення на опліччі фелона з Національного музею декоративного мистецтва України, то бачимо схожість насамперед із гравюрою Н. Зубрицького. Звісно, не можна стверджувати напевно, що не могло бути якогось іншого іконографічного прототипу. Проте всі наведені приклади свідчать про значний внесок Никодима Зубрицького у

впровадження нової іконографії, нових образів і сюжетів. Адже безпосередньо під час наукової конференції «Національний український музей: часи, люди, долі» на пленарному засіданні 8 жовтня 2024 р. Національному художньому музею України було передано в дар від родини Мирослава Поповича ікону «Богоматір Печерська» II пол. XIX ст. (Програма наукової конференції, 2024, 8–9 жовтня). Цей варіант іконографії «Богоматері Печерської», де прп. Феодосій тримає немовля Ісуса за ліву ніжку (**рис. 4**), був вперше впроваджений у гравюрі Никодима Зубрицького 1706 р., надрукованій зокрема у виданні «Канони Пресвятої Богородиці» 1716 р. Києво-Печерської лаври (Логвин, 1990, с. 225, 401, іл. 278). Попри наявні публікації, роль Никодима Зубрицького як одного з ключових творців іконографічних прототипів в українському сакральному мистецтві, на наш погляд, потребує подальшого вивчення, зокрема при дослідженні музейних колекцій.

Рис. 3. Никодим Зубрицький. Благовіщення. Молитвословець. 1691 р. Бібліотека Університету Уппсали, Швеція. Фото надане бібліотекою Університету Уппсали

Рис. 4. Передача в дар НХМУ від родини Мирослава Поповича ікони «Богоматір Печерська» (II пол. XIX ст.), 8 жовтня 2024 р. Фото надане Владиславом Безпальком

Список використаних джерел та літератури

Акафісти з стихирами і канонами. Львів, 1699 р. (б. д.). Музей книги і друкарства України. <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/akafisty-1699/>.

Адамович, О., Черкаський, Л., & Шульц, І. (Авт.-упоряд.). (2000). **Барви народного мистецтва: Український іконопис, різьблення, старовинні музичні інструменти XVII–XX ст. Каталог виставки** (В. Колпакова, відп. ред.). Атлант-UMS.

Благовіщення – Санта-Марія Маджоре [Зображення]. (б. д.). Сайт ставропігійної парафії Спасо-Преображенський собор ПЦУ в Києві. https://www.preobraz.kiev.ua/wp-content/uploads/2012/04/Annunciation_santa-maria-maggore.jpg.

Благовіщення – Софія Київська. (б. д.). Софія Київська. <https://st-sophia.org.ua/uk/pamyatki-rozpovidayut-z-naukovogo-dorobku-spivrobotnikiv/sofiya-kiyivska-1000-litnij-simvol-derzhavnosti-ukrayini/blagovishheniya/>

Зубрицький, Н. (1704). **Оборона монастиря в Почаєві** [Мідьорит, копія XIX ст.]. Національна бібліотека Польщі, Варшава. <https://polona.pl/preview/ad2da659-dbcf-4352-9e1f-68a8786e28fc>.

Іфіка ієрополітика, или Філософія нравоучительная. (1712). Друкарня Києво-Печерської лаври. НБУВ, Кир. 80.

Логвин, Г. (1990). **З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст.** Дніпро.

Міляєва, Л. (1999). Тема «Панорама гори Синай» в українському мистецтві XVII–XVIII ст. **Українська академія мистецтва**, (6), 64–79.

Музей Золоті Ворота. (2023, 6 квітня). **Благовіщення** [Зображення]. Facebook. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=612166787612177&set=a.470350388460485>.

Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. (2019, 28 травня). **Благовіщення, за Мартеном де Восом** [Зображення]. Facebook. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10157879987700579&set=pcb.2669762349719993>.

Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького. (2024, 25 березня). **Благовіщення, Йов Кондзелевич** [Зображення]. Facebook. <https://www.facebook.com/SheptytskyNationalMuseum/posts/pfbid0jhfh4bz4ZQfhCKRq56dTXN9zASmon59S3zJnWFFDv9mihLq6mTZF8nHmuaJSBqbl>.

Огієнко, І. (Пер.) (1988). **Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту.** Druckhaus Gummersbach.

Опліччя фелона XVIII ст. із сюжетами «Вознесіння», «Преображення», «Благовіщення» [Зображення]. (б. д.). Національний музей декоративного мистецтва України. <https://www.mdmu.com.ua/wp-content/uploads/2024/02/01-1.jpg>.

Пархоменко, І. (1998). Синай у контексті української культури. **Всесвіт**, (2), 178–182.

Програма наукової конференції «Національний український музей: часи, люди, долі». До 125-річчя з дня заснування. (2024, 8–9 жовтня). Національний художній музей України.

Протоєвангеліє Якова. (б. д.). Київське православ'я. Міжнародний науковий проект «Православного Духовного Центру апостола Івана Богослова». <http://kyiv-pravosl.info/2022/01/10/protoevanhelie-yakova/>.

Ричков, П. А., & Луц, В. Д. (2000). **Почаївська Свято-Успенська лавра.** Техніка.

Товит. (б. д.). Українська Греко-Католицька Церква. <https://ugcc.ua/library/bible/tobit/#5>.

Харківський художній музей. (2024, 5 вересня). **Федуско із Самбора. Благовіщення. Ікона. 1579. Галичина.** Facebook. <https://www.facebook.com/artmuseum.kharkiv/posts/pfbid0jisN2pdJbaWMv1qRQ3GwvtT5ammxfVUjtDdcsbjotS89GnhHz3Km3CnJHcqtQSBI>.

Широцкий, К. В. (1914). **Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство украинского дома в прошлом и настоящем.** Типография С. В. Кульженко.

Юрчишин-Сміт, О. (2021). **Чернець Ілля (fl.1637–1663). Українська та румунська гравюра доби бароко: каталог творів.** Майстер книг.

The Annunciation. (n. d.). National Gallery of Art. <https://www.nga.gov/collection/art-object-page.3664.html>.

Collaert (II), J., & de Vos, M. (naar). (n. d.). **Annunciatie**, 1643. Rijksmuseum. <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.571038>.

Deluga, W. (1997). Views of the Sinai from Leopolis. **Print Quarterly**, 14(4), 381–393.

Deluga, W. (2008). **Panagiotafitika: greckie ikony i grafiki cerkiewne**. Collegium Columbinum.

Ducret, S. (2018). La peinture murale au XIIe siècle dans les églises des Corbières (Aude) : l'exemple du décor méconnu de Saint-Saturnin de Villerouge-la-Crémade. **Patrimoines du Sud** [En ligne], (7). <https://doi.org/10.4000/pds.552>.

Giotto di Bondone – Annunciation. (n. d.). Web Gallery of Art. <https://www.wga.hu/frames-e.html?/html/g/giotto/padova/2virgin/mary09.html>.

Muzeum Archidiecezji Warszawskiej. (2020, 2 october). **Aniele Boży, Stróžu mój.... Miedzioryt z II poł. XVII w., sygnowany Aleksander Tarasowicz. Zbiory MAW**. Facebook. <https://www.facebook.com/MuzeumMAW/posts/pfbid02Fy1MrZzowY31nkzDUX1uNJEWhbPa2h2fU8BmYKuJz4HkqgF9AK1m4eoUXixmDGDPI>.

Papastratos, D. (1990). **Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings, 1665–1899** [2 vol]. Papastratos Publications.

Rosary and Service Dedicated... (n. d.). The Library of Congress. <https://www.loc.gov/item/2021666881>.

Martin Schongauer – The Annunciation. (n. d.). The Metropolitan Museum of Art. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/366981>.

Tatai-Baltă, C. (2023). **Gravorii în lemn de la Blaj (1750–1830)**. Editura Mega.

Vassilaki, M., & Cormack, R. (2011). Δομήνικου Θεοτοκόπουλου: η βάπτισμα του Χριστού. Το πρόσφατο απόκτημα του δήμου Ηρακλείου [The Baptism of Christ. A Recent Acquisition of the Municipality of Heraklion]. Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας [Bulletin of the Christian Archaeological Society], 26, 227–240. <https://doi.org/10.12681/dchae.443>.

Wierix, H. (n. d.). **Angeli eorum semper vident faciem patris mei**. British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1859-0709-3149.

Yurchyshyn-Smith, O. (2022). «The view of Mount Sinai» (1693–1694) by Nykodym Zubryts'kyi – the source of the woodcut «The view of Mount Sinai» by an anonymous artist in the National Museum of Denmark. У С. Кагамлик & Д. Палій (Упоряд.), **Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві** (с. 24–31). Музей книги і друкарства України.